

Религия и секуларност в Източна Европа

Religion and Secularity in Eastern Europe

Нонка Богомилова, дфн

Институт по философия и социология - БАН

Nonka Bogomilova, DSc

ORCID ID: 0000-0001-7808-5575

Institute for Philosophy and Sociology to

The Bulgarian Academy of Sciences

Simeon Evstatiev and Dale F. Eickelman (Eds.) (2022) *Islam, Christianity, and Secularism in Bulgaria and Eastern Europe. The Last Half Century*. Brill: Leiden, Boston.

issn 1385- 3376

isbn 978- 90- 04- 51155- 2 (hardback)

isbn 978- 90- 04- 51156- 9 (e- book)

На тази интересна и широко дебатирана тема е посветен наскоро публикуваният от престижното издателство „Brill” сборник *“Ислям, християнство и секуларност в България и Източна Европа. Последният половин век”* [*Islam, Christianity, and Secularism in Bulgaria and Eastern Europe. The Last Half Century* (2022). Simeon Evstatiev and Dale F. Eickelman (Eds.) Brill: Leiden, Boston]. Сборникът изследва и дебатират значим за религиознанието, антропологията, социологията, политологията и етнологията проблем, който същевременно има и актуално социално-практическо измерение: това е проблемът за мястото и ролята на религията във формирането и отстояването на колективната идентичност, на националната кауза, на транснационални мрежи, на личностната идентификация. Освен че е обект на сериозен теоретичен интерес, този проблем формира около себе си и активно дискусивно поле сред

международните изследователски мрежи, към което дава своя интелектуален принос и настоящият сборник.

Този принос се реализира от отделните части на сборника на няколко взаимосвързани равнища, които разширяват и обогатяват изследователското му поле: 1) методологическо, понятийно; 2) в контекста на различни смислови констелации, конфигуриращи процесите на идентификация – религия и политика, религия и етнос, религия и държава, религията в конфликтни ситуации, религията и балканските типове секуларност, междурелигиозния диалог и др.; 3) на основата на опита на две от най-влиятелните религии: християнство и ислям; 4) върху терена на различни социални, културни, регионални контексти – Балканите, с акцент върху България; Югоизточна Европа, Русия.

Съставителите на сборника – авторитетният американски професор по антропология Дейл Айкелман и известният у нас и в чужбина специалист по проблемите на арабистиката и исляма професор Симеон Евстатиев - са успешен интелектуален тандем, наложил се в международен план с разнообразни проекти в тази сфера. Панорамният и широко информативен техен увод в идейния замисъл на сборника формира необходимата ценностна и концептуална рамка, задаваща широко поле от проблемни и смислови акценти - своеобразен „modus operandi” за разработките в сборника като цяло. В тази уводна част на сборника авторите осмислят различните исторически етапи, през които преминават религиите тук, и по-специално ислямът и християнството, обръщайки внимание на ролята на историческия контекст, на влиянието на политиката и държавността върху тези религии и върху културната ситуация като цяло. Специален акцент техният анализ поставя върху връзката между религия и политика, религия и етнос в България, и в по-широк план – на Балканите, в Югоизточна Европа, за да осмисли тази връзка в контекста на идентичността, на борбата на/за идентичности. Не е останал извън вниманието на авторите и въпросът за ролята на религиите тук в конфликтни ситуации, както и за манипулативната и силова политика на тоталитарния режим по отношение на изследваните религии и идентичности.

Първата част на сборника, назована „Секуларизмът в България и региона” (“Secularism in Bulgaria and Its Region”) започва с концептуалната статия на Д.Айкелман и С.Евстатиев върху ролята на Византийското и Отоманското минало, на модерната

политика и религиозните принадлежности за конфигуриране и осветляване на съвременната религиозна ситуация в региона. Методологическата плодотворност на известната теза на Мария Тодорова за влиянието на тези две наследства в региона (Тодорова 2010: 13; Todorova 1997: 162) е конкретизирана и нюансирана в контекста на анализирания проблем. Авторите развиват оригиналната теза за балканските типове секуларност, защитавайки идеята, че секуларността не е фиксиран феномен и понятие, а има своите културни разновидности. Като концептуален фундамент за интерпретацията на тези феномени авторите поставят известната теза на Бенедикт Андерсън за въобразените общности, идеята за чиято методологическа плодотворност в дебатите за национализма има както своите сериозни основания, така и своите критики. В процеса на осмисляне на типовете секуларност в България и региона, авторите прилагат контекстуално утвърдени социологически понятия и подходи по темата като „секуларна религия”, „принадлежност без вяра” (известната двойка понятия на авторитетната британска социоложка на религията Грейс Дейви), обръщат внимание както на идеологизирания подход на атеизма в условията на тоталитарния режим, така и на автентично изследователските подходи към религията и идентичността.

За по-нататъшното многопластово представяне и осмисляне на разнообразни аспекти и проблеми на тази сложна и богата тема обединяват интелектуални усилия утвърдени изследователи на религията и секуларизма от България и чужбина.

Професорка от Пенсилванския университет, авторитетен специалист в сферата на изследванията на Русия и Източна Европа, Кристен Годси (Kristen Ghodsee) в изключително интересния си анализ по три случая на Европейския съд по човешките права, подкрепя тезата на предидущата статия за спецификата на балканския и източноевропейския секуларизъм, за специфичните регионални отношения между държавата и църквата. В аналитично-критичен план авторката прави извода, че в заключенията на този авторитетен юридически орган по въпросните случаи е предпоставено Западното понятие за секуларизъм в отношенията между държавата и църквата, без да се познава и има предвид регионалната специфика на тези отношения, исторически формираната т.нар. симфония между тях. Същата неадекватна доминация авторката открива и в Западната концепция за човешките права, без отчитане на културната специфика на региона и ситуацията, към които това понятие се прилага. Друга критична линия в тази интересна статия свързва подобен подход и с предубеждението, датиращо още от времето на „желязната завеса”, че

източноевропейските страни с преобладаващо православие не са отворени към демокрацията – теза, която разви нашироко и С.Хънтингтън в книгата си „Сблъсъкът на цивилизациите”.

Идеята за необходимостта от добро познаване на спецификата и на конкретната културна и регионална ситуация в процеса на изследване на тази сложна проблематика, без налагане на предварителни ценностни и познавателни схеми, споделя и следващата статия – на проф. С.Евстатиев. Отличен специалист в областта на исляма и арабистиката, тук той се ангажира с промисляне на дихотомията „традиционен” ислям – „Арабски” ислям (Салафизъм) в България и на Балканите, анализирайки тенденциите към транснационална идентификация на мюсюлманите, и в отделни случаи и територии – към радикализация. Тези процеси и тенденции авторът осмисля през призмата на понятието и исторически формираната традиция на „milletic secularism”, конфигурираща колективните идентичности в един универсалистичен хоризонт. Концептуалната рамка на анализа се илюстрира и верифицира около конкретни етнографски, юридически и др. „case studies”. Подобни анализи с добро познаване и отчитане на религиозната специфика на съвременния „балкански” ислям, включително и в контекста на гражданската война в бивша Югославия, се правят от редица социолози от Сърбия, Босна и Херцеговина, Р.Сев. Македония и др. – А. Alibašić, I. Cvitković, Z.Matevski, P. Mojzes, I. Iveković, M. Vukomanović и др. Сред сборниците, които третират тези въпроси може да бъдат посочени: С. Мое (Ed.) 2008. *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans*. CEIR, Kotor Network; D. Đorđević (Ed.). 2008. *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics*. Nis: YSSSR; P. Mojzes (Ed.) 1998. *Religion and war in Bosnia*. The American Academy of Religion; Đorđević, D. (Ed.) 1997. *Etno-religijski odnosi na Balkanu* . Nis: YUNIR и др. (Bogomilova 2020).

Втората част на сборника разглежда ситуацията на привържениците на християнството и на исляма в региона в условията на държавния атеизъм и на постсоциалистическия секуларизъм. В този тематичен „блок” статията на Момчил Методиев – автор с множество интересни публикации по темата – представя, коментира и дискутира с тезата за обвързаност между секуларизация и модернизация в контекста на силово наложения атеизъм от тоталитарната власт. Той анализира този процес като мотивиран от идеологията и интересите на комунистическата партия и прави критичен преглед на неговите резултати в различни сфери на обществото. Интересна е идеята на автора за възможен паралел между тези процеси и секуларизационната вълна в Западна Европа в

началото на XXI-ви век, но за не/наличието на такава вълна има доста разнообразни и противоречиви мнения сред авторитетните западни социолози на религията днес (П.Бъргър, Г.Дейви, С. Брюс, Ж.Казанова, Б.Уилсън, Дж.Бекфорд и др.). Едни от тях считат, че религията се завръща на публичната сцена чрез колективните идентичности, други – че тя се индивидуализира в „антропологично убежище“; някои приемат секуларизацията като продължаващ процес, други настояват, че живеем в епоха на десекуларизация и т.н. (Lee 2008; Gumucio 2002; Beckford 1990). Общосподелено сред тях е мнението, че понятието „религия“ се нуждае от реконцептуализация.

Статията на Д.Калканджиева – автор с познати монографични изследвания, посветени на темата за отношенията между държавата и църквата при тоталитарната власт в България – разисква въпроса за дебатите и проблемите около религиозното културно наследство, и по-специално около съдбата на национализираните по време на „социализма“ имоти на християнските и мюсюлманските общности. Анализът ѝ визира постсоциалистическия период след стартирането на демократичните промени у нас през 1989 г. и показва, че отношенията между Бог и Цезар (както ефектно е озаглавена статията ѝ) винаги са били сложни и драматични, и че държавата в тези отношения винаги преследва своя интерес, независимо от типа власт.

Галина Евстатиева – познат сред специалистите автор и преподавател по проблематиката на исляма – поставя един от символите на исляма в облеклото на жената мюсюлманка (хиджаба) в „оптиката“ на различни институционализирани и персонализирани гледни точки. Особено ценен акцент в изследването ѝ е представянето не само на отношението на държавата, обществото, пресата, мюсюлманската общност към този символ, но и гледната точка на жената мюсюлманка. В обобщение този религиозен атрибут на облеклото се приема като вяроност, лоялност към религиозната принадлежност и традицията, поставя се и в контекста на тенденцията за връщане към „истинския“ ислям. Тезите и изводите в този анализ справедливо обръщат внимание на бурните дебати в Западна Европа в стил „анти“ по този въпрос и мъдро обобщават, че е наложително да бъде разбрана и уважавана и гледната точка на носителя на символа.

Статията на Илия Илиев – автор на редица публикации и преподавател по етнология със специален интерес към религията – обръща внимание на важен както за теорията, така и за практическото съжителство на различните религиозни общности въпрос: че зад религиозните различия съществуват солидни маркери на човешкото съзнание и общуване, които омекотяват и умиротворяват тези различия. Тази теза е особено силна

и евристична, когато се анализират причините и субектите на конфликтни ситуации, възникнали между представители на различни вероизповедания. В множеството анализи на подобни ситуации по време на гражданската война в бивша Югославия повечето изследователи обръщат внимание, че религиозно-мотивираната конфликтност се обговаря като такава и е плод обикновено и предимно на интересите и манипулацията от страна на властващи групи и субекти, докато шансовете за помирение в най-голяма степен се запазват на равнището на ежедневното общуване. Тази силна теза на И. Илиев се фундамира емпирично, споделя и доказва и от български изследователи, но и от „външна” гледна точка, например от полската изследователка М.Любанска в интересната ѝ монография, посветена на отношенията между християни и мюсюлмани в Родопите (Lubanska 2015).

Третата част на сборника разисква многопластово – политика, образование, църковна институция, вярващи – проблеми на религиозната ситуация в страните с преобладаващо православно вероизповедание: Гърция, Русия, България. Тук са включени интересни и ценни в информативно отношение статии, разискващи важни въпроси на религиозната ситуация в различни социални контексти.

Статията на гръцката изследователка Анжелики Зиака (Angeliki Ziaka), която познавам като компетентен и задълбочен автор от участието ни със статии в наскоро публикуван сборник върху обучението по ислям в гражданските училища на съвременна Европа (Franken, Gent 2021), прави пространно и концептуално базирано изложение на съвременната ситуация около религиозното обучение в гражданските училища в Гърция с акцент върху исляма. Тя анализира промените в цялостната концепция за смисъла, целите, ценностите и организацията на това обучение в синхрон със съвременните европейски тенденции в тази сфера. Нови тенденции, целящи да отговорят на предизвикателствата на миграционните процеси, смесването на културите, ролята на религията в конфликтни ситуации. Критично мислене, толерантност, мирно съжителство между религиозните общности са ценностите, на които се основава осъвремененото и обновено религиозно обучение в Гърция, според интерпретацията на авторката. Детайлно са представени различните разбирания по въпроса от страна на държавната, образователната и на църковната институция, чието отношение е разбираемо критично.

Своите тези авторката подкрепя и илюстрира с множество авторитетни публикации от утвърдени изследователи. Към тях бих добавила два сборника, посветени на преподаването по религия в гражданските училища на съвременна Европа, чиито

автори – авторитетни европейски изследователи по темата - задълбочено представят неговата „философия” и регионални варианти (Jackson, Miedema, Weisse, Wilaime, 2007; Willaime 2005) . Впрочем дебатът по тези въпроси е изключително активен и сред изследователите на религията от Западните Балкани, които посвещават на темата множество монографии и статии. Там преобладаващо е конфесионалното обучение по религията, което се критикува от много от тези автори (З.Кубурич, И. Цвиткович и др.) поради разделителните линии, които поставя. По-детайлно тези публикации и проблеми съм разгледала в монографията си *Religion in a Secular Context: Balkan Projections* (Bogomilova 2015).

В своята статия, посветена на православието в Русия, Иван Забаев и Дария Орешина предлагат интересен и задълбочен анализ на някои от парадоксите, характерни за религиозната ситуация в съвременна Русия. В центъра на тяхното изследователско внимание е един от тях: порасналото значение, видимост и авторитет на Руската православна църква като институция и същевременно намаляващото ѝ влияние сред гражданите, на локално равнище. Съотнасяйки тази ситуация с алтернативните концепции за секуларизация или десекуларизация на съвременните общества, авторите правят интересния извод, че по отношение на съвременната ситуация на православието в Русия тези понятия са неприложими. Впрочем тази неясна, противоречива и понякога парадоксална ситуация множество изследователи откриват по принцип при традиционните религии днес, доколкото гражданите все повече биват привлечени от по-гъвкавите, индивидуализирани и модерни форми на имплицитната религия, различни нейни хибридни форми, Нови религиозни движения и др., за някои от които все още няма ясни концепти и когнитивни инструменти за регистрирането и изучаването им.

Подобна линия на разсъждение откриваме и в статията на проф. П.Макариев, познат у нас и в чужбина със солидни монографии и статии по проблемите на толерантността, идентичността, правата на малцинствата и др., разработвани върху философския фундамент на класически и съвременни автори и теории. Проблемът за разбирането, диалога, фокусиран в монографията му *The Public Legitimacy of Minority Claims. A Central/Eastern European Perspective* („Routledge“, 2016) също е една от основните теми и ценности на статията му в сборника. Изследвайки официалната позиция на Българската православна църква по някои „горещи” публични теми като гей парадите, ин-витро процедурите, сурогатното майчинство, преподаването на религия в гражданските училища, от една страна, и позицията на „паството”, на обикновените

вярващи, от друга, авторът прави извода, че възможността за диалог и взаиморазбиране за споделеност на позиции и гледни точки с нерелигиозните граждани по тези въпроси е с по-големи шансове при т.нар. от него неофициален пласт и дискурс на православието/вярващите., отколкото на официалното институционално равнище на Православната църква.

В план на обобщение може да се каже, че рецензираният сборник дава своя принос към активно дискутирани в международен план (включително и от множество автори от региона на Балканите) сред представителите на хуманитарните и социалните науки теми и проблеми. Особено ценни за този дебат в информативно и концептуално отношение са повечето от статиите, разглеждащи горната проблематика на фона на регионалните реалности. Допълнителна солидност на анализите придава богатата библиографска справка, позоваването върху представителни, авторитетни източници и диалогизирането с тях по „горещите“ въпроси на секуларизацията, политизацията на религията, идентификационния ѝ потенциал, отговорността ѝ за генерирането и потенциала ѝ за умиротворяването на конфликтни ситуации и др. Мултидисциплинарният характер на сборника отваря неговите тези и послания към широк кръг специалисти от сферата на хуманитарните и социалните науки.

References

Simeon Evstatiev and Dale F. Eickelman (Eds.) (2022) *Islam, Christianity, and Secularism in Bulgaria and Eastern Europe. The Last Half Century*. Brill: Leiden, Boston.

Beckford, J. 1990. The Sociology of Religion 1945-1989. // *Social Compass* 37 (1): 45-64.

Bogomilova, N. 2015. *Religion in a Secular Context: Balkan Projections*. Sofia: Paradigma.

Bogomilova, N. 2020. Religiyata v teoretichното pole na savremennite balkanski izsledovateli. // *Slavia Meridionalis*, 20, Warszawa., Online doi: <https://doi.org/10.11649/sm.2154>. [Богомилова, Н. 2020. Религията в теоретичното поле на съвременните балкански изследователи. // *Slavia Meridionalis*, 20, Warszawa., Online doi: <https://doi.org/10.11649/sm.2154>]

Leni Franken, Bill Gent (Eds.) 2021. *Islamic Religious Education in Europe. A Comparative Study*. New York: Routledge DOI <https://doi.org/10.4324/9780429331039>

Lee, R. 2008. La fin de la Religion? Réenchantement et déplacement du sacré. // *Social Compass* 55(1): 66-83.

Robert Jackson, Siebren Miedema, Wolfram Weisse, Jean-Paul Willaime (eds.) 2007. *Religion and Education in Europe. Developments, Contexts and Debates*. New York, Munchen, Berlin: Waxmann Munster.

Gumucio, C. 2002. Les nouvelles formes de religion dans la société globalisée: un défi à l'interprétation sociologique. // *Social Compass* 49 (2): 167-186.

Lubanska, M. 2015. *Muslims and Christians in the Bulgarian Rhodopes. Studies on Religious (Anti)Syncretism*, eBook De Gruyter Open Ltd, Warsaw/Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110440003>

Todorova, M. 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford University Press.

Todorova, M. 2010. Balkanite mezhdu klisheto i evropeyskoto badeshte. *Filosofski alternativi – Philosophical Alternatives*, 6, 5-16.[**Тодорова, М. 2010.** Балканите между клишетото и европейското бъдеще. *Философски алтернативи*, 6, 5-16].

Jean-Paul Willaime (ed.) avec la collaboration de Séverine Mathieu.2005. *Des maîtres et des Dieux. Ecoles et religions en Europe*. Paris: BELIN.